

A Study on the Conditions and Works of an Anonymous Hurufi Treatise

Mohammad Hakimazar

Abstract

One of the main sources in the research done by Iranian and Turkish orientalist and scholars about the Hurufiya Sect and the thoughts of the head of this Sect, Mirza Fazlullah Estarabadi, is a treatise called "Khabnameh". Its author is Nasrullah Ibn Hassan Nafji, Fazlill '''' llllll l a caaaa ee gggggg yyy y laaaa rrrrr rcccaaaaaxx Hurufiya Sect is a text called "Makhzan al-Romuz" written by the same author in ١٢٥١ AH. These two texts are important sources for understanding the thoughts and teachings of the Hurufiya Sect. To this day, no information is available about this author and wherever his name has been mentioned, he has been known by his "Khabnameh". In this research, the manuscripts of these two important texts were introduced. Their copies are kept in libraries outside Iran: "Khabnameh" in Vatican Library and "Makhzan al-Romuz" in Rumi Library and Museum in Konya. In this study, in addition to introducing the two mentioned texts, we dealt with Nasrullah Ibn Hassan Nafji and his birthplace, while his name was found not to be mentioned in historical sources. In fact, we considered the various information that this reporter had provided in the field of geographical and social issues.

Keywords:

aa cc aa aa yyy y Sec zzzz a Fazlll aa iiii aaa aaa
Makhzan al-Romuz

Introduction

Helmut Ritter, a German orientalist (1971- 1892), took the first scientific look at this mysterious and unknown Sect of Iranian Sufism in the middle of the 20th century with the aii "eee Begiiii gg rrr yyy Sec Rtrrr' iiii i ggggggagggggg Turkish manuscripts by examining several Persian, Arabic, and Turkish manuscripts related to the letters revealed the secrets of this Sect. With his scientific report, he clarified the formation, growth, struggles, defeat, and migration of the Hurufiya Sect from Iran to the present-day Turkey.

Research method

With a descriptive-analytical approach, this research sought to introduce one of the eeeeeea rrrrrrr tttt yy rrr yyy Sec a ee ll a aa aa place of birth and the way of communication with his works, and point out the errors occurred in recognizing him. For this purpose, two manuscripts related to this author were obtained from two famous libraries, one in the Vatican and the other in Turkey. While studying them,

attention was paid to the role of the author of these two books in fertilization of the Hurufiya movement.

Discussion

The Hurufiya Sect, who considered themselves "Ahl al-Haqq" or "Ahl al-Haqiqah", were the followers of "Fazlullah Na'imi Estarabadi" (740- 796), who innovated this religion during the time of Amir Timur. He, who knew himself the follower of the mentioned religion from the dynasty of Sadat Alavi, was the son of Abu Mohammad Tabrizi and believed that all the belief in the mysteries of letters and numbers, especially among the Eastern nations and conveyed many of his teachings to his followers in the language of poetry. He was relatively good at composing poetry. His Divan, including sonnets and Masnavi Arshnameh, has recently been published by Afshar Publishers.

Research results

Nasrullah ibn Hassan Nafji was one of the companions of Fazlullah Estarabadi, the head of the Hurufiya Sect. Nasrullah met Fazlullah in Isfahan in his youth. He, who was always with Fazl, wrote a small book called "Khabnameh". The interpretation of Fazl's dreams could be seen in this booklet. A large group of people in Isfahan, Fazl's companions and even his deniers, used to tell him their dreams in order to find out the truth about Fazl's words. Relying on their innate knowledge of psychology and telepathy, Fazl interpreted their dreams and this surprised everyone. Nasrullah had another book entitled "Makhzan al-Romuz". This book is kept in Rumi Library and Museum in Konya. In "Makhzan al-Romuz", a poetic report on Fazlullah Harufi's religion was found. Alphabet interpreters believed in the hidden meanings of letters. They believed that words and letters were each a sign from God and it was necessary to know these signs. Fazlullah Harufi, who was born in 740 AH, invited Timur to join his new religion during the reign of Timur Lang. Timur did not like this and ordered to kill Fazl. Miran Shah, the son of Timur, executed Fazl in 796 AH. After this incident, the Hurufiya Sect became hostile to the Timurid rule and many of them were killed along the way. Many Hurufiya followers migrated to Anatolia in Turkey where they could preach their religion. Many texts related to the Hurufiya Sect were written in Anatolian and Turkish. After merging with other Sects, the Hurufiya Sect was divided and continued to live as the Bektashi Sect.

References:

1. Ajand. Yaqub (1990). *Hurufiya in History*. Tehran: Ney Publishing.
2. Alsakhavi, Muhammad ibn 'Abd al-Rahman ibn Muhammad (1992). *Al- Zu'ol Lame' Le AhleQarn Al- Tase'*. 12 vols. Beirut: Dar al-Jil.
3. Aref, Seyyed Mohammad Sadegh (1993). *Rah-e Roshan (translation of Al-Muhajat Al-Bayza)*. Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing House.
4. Bashir, Shahzad (2020). *Hurufiya: History and Beliefs*. Translated by Mohammad Reza Moradi Tadi, Tehran: Elm Publishing.
5. Faqih Imani, Mahdi Ibn Mohammad Baqir (1995). *History of Shiism in Isfahan from the third decade of the first century to the end of the tenth century*. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
6. Ghazali, Abu Hamed (No Date). *Al- Ehya' Oloom Al- Din*. Beirut: Dar Al-Kitab Al-Arabi.
7. Golpinarli, A. «Fadl Allah Hurufi». *Encyclopedia of Islam*. (New Ed.). Vol. III.

8. ----- (1995). *List of Hurufiya Texts*. Translated by Tawfiq. H. Sobhani. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance.
9. Hassanzadeh Amoli, Hassan (1999). *Mad al-Hamam in SharheFosus al-Hekam*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
10. Ibn Faqih, Ahmad Ibn Muhammad (1995). *Al-Boldan*. Edited by Yousef Al-Hadi. Beirut: Alam Al- Kutub.
11. Ibn Khaldun, Abdul Rahman Ibn Mohammad (2003). *Muqaddamahof Ibn Khaldun*. Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Scientific and Cultural Center.
12. Ismail Pasha al-Baghdadi (1951). *Hadiat-al Arefin: The names of the authors and the works of the authors*. Istanbul: Al-Bahiya.
13. Jafarian, Rasoul (1999). *History of Islamic Iran from the Mongol Invasion to the Decline of the Turkomans*. Tehran: Andisheh Moaser Publications.
14. Jami, Abdul Rahman (1991). *Naghd Al-Nusus fi SharheNaqsh Al-Fosus*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance.
15. Kamaluddin Abdul Razzaq Kashani (2005). *Tahliyat Al- Arvah Be Haqayeq Al-Enjah*. Edited by Ali Owjabi. Tehran: Written Heritage Research Center.
16. Kharazmi, Taj al-Din Hussein ibn Hassan (1989). *Sharhe Fosus al-Hekam*. Tehran: Mowla Publications.
17. Kia, Sadegh (1951). *Gorgani Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press.
18. Lahiji Qutbuddin Mohammad Ibn Sheikh Ali Eshkevari Daylami (1999). *Mahboo Al-Qulub*. 2 vols. Edited by Seyyed Ibrahim Dibaji and Hamed Sadeghi. Tehran: Written Heritage Research Center.
19. Mahdavi, Moslehuiddin (2007). *Isfahan Darol-Elm Shargh (Isfahan religious schools)*. Isfahan: Isfahan Municipality Cultural and Recreational Organization.
20. Mashkur, Mohammad Javad (2015). *Farhang-e-Feraq-e-Islami*. Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.
21. Mawlana Jalaluddin Mohammad Balkhi (1990). *The book Fih Ma Fih*. With corrections and margins of Badi' al-Zaman Forouzanfar. Tehran: Amirkabir.
22. Mehrabi, Moineddin (1991). *Kalamat Allah HeyalOliya. A revolutionary lady from the ninth century*. Cologne: Rooyesh.
23. Mohaddes, Ali (2004). *Fifteen literary-mystical poems in Persian and Arabic Composed by fifteen Persian, India, Roman and Arab poets*. Sweden: Uppsala University Press.
24. Nafisi, Saeed (1965). *History of poetry and prose in Iran and in Persian*. Tehran: Foroughi Bookstore.
25. Naimi Estarabadi, Fazlullah (2019). *Divan of Fazlullah Naimi Estarabadi*. Edited and researched by Mohammad Darzi. Tehran: Afshar Endowments Publishing in collaboration with Sokhan Publications.
26. Nasrullah bin Hassan Nafji. *Khabnameh*. Manuscript number (Pers. 170002) preserved in the Vatican Royal Library.
27. Nasrullah Ibn Hassan Nafji. *Makhzan- al- Romooz*. Manuscript No. 2/1644 Preserved in the Library and Museum of Rumi in Konya.
28. Oslo Er, Fatih (2015). *Hurufiya, History, Beliefs, Worship, Resurrection*. Translated by Davood Vafaei. Tehran: Mowla.
29. Owhadi Balayani, Taqiyuddin Mohammad Ibn Mohammad (2010). *Arafat Al-Asheqin and Arasat Al-Arefin*. Edited by Zabihullah Sahibkari & Ameneh Fakhr Ahmad under the scientific supervision of Mohammad Ghahraman, vol. 7. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.

30. Parsa, Khajeh Mohammad (1987). *Sharh Fusus al-Hekam*. Tehran: University Publishing Center.
31. Qaisari Rumi, Mohammad Davood (1996). *SharhFusus al-Hekam*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
32. Qutbuddin Lahiji, Mohammad Ibn Sheikh Ali Eshkevari Daylami (1999). *Mahboob al-Qulub*. 2 vols. Edited by Seyyed Ibrahim Dibaji & Hamed Sadeghi. Tehran: Written Heritage Research Center.
33. Ritter, Helmut (1962). *The Beginning of the Hurufiyya Sect*. Translated by Heshmat Moayed. Published in Iranian culture.
34. Saeed al-Din Farghani (2000). *Mashareq al-Darari (SharhTa'iyeh Ibn Fariz)*. Qom. Islamic Propagation Office Publishing Center.
35. Sami, Shamsuddin (1898). *Qamus AL- a'lamTurki*. Vol. 6., Istanbul: Mehran Publications.
36. Sobut, Akbar (2008). "*Hurufiyya*". Essay in the encyclopedia of the Islamic world. vol. 13. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. pp. 87-83.
37. Turka, Sayen al-Din Ali ibn Muhammad (1972). *Fourteen Persian treatises*. By Seyyed Ali Mousavi Behbahani & Seyyed Ebrahim Dibaji. Tehran: Sharif Rezaei Publications.
38. Zakavati Gharagozlu, Alireza & Lajevardi, Fatemeh (2012). "*Hurufi*". Essay in the Great Islamic Encyclopedia. Vol. 20. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia Center.
39. Zarrinkoob, Gholamhossein (1990). *Following the Search in Iranian Sufism*. Tehran: Amirkabir Publications.

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال سیزدهم

شماره دوم (پیاپی ۵۰)، تابستان ۱۴۰۰، صص ۹۱ - ۷۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۰/۵/۳۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۸/۱

Doi: <http://dx.doi.org/10.22108/jhr.2021.130175.2243>

پژوهشی در احوال و آثار یک حروفی گمنام

محمد حکیم‌آذر*

چکیده

در پژوهش‌های شرق‌شناسان و پژوهشگران ایرانی و ترکیه‌ای، رساله‌ی *خواب‌نامه* از منابع اصلی درباره‌ی فرقه‌ی حروفیه و اندیشه‌های رئیس این فرقه، میرزا فضل‌الله استرآبادی، است. نویسنده‌ی این رساله، نصرالله‌بن حسن نافجی، در زمان سکونت فضل‌الله در اصفهان مرید و انیس او بود. از دیگر متون اعتقادی حروفیان مثنوی است در بحر هزج به نام *مخزن‌الرموز* که آن نیز اثر نصرالله‌بن حسن نافجی است و در سال ۸۲۵/ق ۱۴۲۲م نوشته شده است. این دو متن برای شناخت تفکر، الفبای رمزی و تعالیم فرقه‌ی حروفیه منابعی مهم هستند. درباره‌ی این نویسنده تا امروز هیچ اطلاعی در دست نیست و هر جا اسمی از او آورده‌اند، به *خواب‌نامه* او اشاره کرده و گذشته‌اند.

در این پژوهش، نسخه‌های خطی این دو متن مهم معرفی می‌شوند. نسخه‌های این دو متن در کتابخانه‌های خارج از ایران نگهداری می‌شوند. غیر از معرفی دو متن یادشده، زندگی نصرالله‌بن حسن نافجی و زادبوم او که نامی از آن در منابع تاریخی نیامده است، واکاوی می‌شود؛ همچنین اطلاعات گوناگونی از نظر گذرانده می‌شود که این گزارش نویسنده در حوزه‌ی موضوعات جغرافیایی و اجتماعی ارائه کرده است. نصرالله به علت زندگی در محیط اصفهان در قرن هشتم و اوایل قرن نهم قمری/پانزدهم میلادی، در رساله‌ی خود از رجال و محلات اصفهان آگاهی‌های ارزشمندی آورده که در این پژوهش به آنها توجه شده است.

واژه‌های کلیدی: نصرالله‌بن حسن نافجی، حروفیان، میرزا فضل‌الله نعیمی، خواب‌نامه، مخزن‌الرموز.

*دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسؤول) hakimazar@gmail.com

مقدمه

هلموت ریتزر (Hellmut Ritter)، شرق‌شناس آلمانی (۱۸۹۲ تا ۱۹۷۱م)، در میانه‌های قرن بیستم میلادی با انتشار کتاب *آغاز فرقه حروفیه*، برای نخستین بار به این فرقه رمزآلود و ناشناخته تصوف ایرانی نگاهی علمی انداخت. مطالعات ریتزر در خلال فهرست‌برداری از نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ترکیه، با بررسی چندین دست‌نویس فارسی، عربی و ترکی مرتبط با حروفیان، از اسرار این فرقه شگفت‌برده برداشت. او با گزارش علمی خود نحوه شکل‌گیری، رشد، مبارزات، هزیمت و کوچ حروفیان را از ایران به ترکیه امروزی روشن کرد.

حروفیان که خود را «اهل حق» یا «اهل الحقیقه» می‌دانستند، پیروان فضل‌الله نعیمی استرآبادی (۷۴۰ تا ۷۹۶ق) بودند. کسی که آیین حروفی را در زمان امیر تیمور بنیان گذارد. وی که خود را از سلاله سادات علوی می‌دانست، پسر ابومحمد تبریزی بود و عقیده داشت که همه حروف مقدس‌اند و در هر حرفی رازی وجود دارد (نک: مشکور، ۱۳۹۵: ذیل حروفیه). او با طراحی نظامی رمزی در الفبا و اعداد، از هستی و مفاهیم مرتبط با معرفت الهی، تفاسیر انتزاعی خاصی ارائه کرد. پیش از فضل‌الله نعیمی استرآبادی اعتقاد به رموز حروف و اعداد، به ویژه در بین ملل شرقی و پیروان تصوف، سابقه‌ای دیرین دارد و بدان توجه فراوان شده است.

«فضل‌الله حروفی که درباره معانی حروف و ارتباط آنها با ذات حق و همچنین در باب حلول و اتحاد، مقالاتی شبیه به اقوال باطنیه و بعضی فرقه‌های گنوسی و غلاه شیعه داشت، در این دوره پاره‌ای از دعاوی منسوب به حلاج را هم تجدید کرد و مریدانش مثل مریدان حلاج وی را همچون مظهر و تجسم الوهیت تلقی می‌کردند و آثار او را که شامل

جاودان‌نامه (جاویدان کبیر)، محبت‌نامه و عرش‌نامه می‌شد کتاب الهی می‌شمردند» (زرین‌کوب، ۱۳۶۹: ۵۵). فضل‌الله نعیمی بسیاری از تعالیم خود را به زبان شعر به مریدان انتقال داد و در سرودن شعر توانایی نسبی داشت. دیوان او شامل غزلیات و مثنوی عرش‌نامه، چندی پیش در سلسله موقوفات افشار منتشر شده است (نک: نعیمی استرآبادی، ۱۳۹۸).

در این پژوهش مقرر است به این پرسش پاسخ داده شود: نصرالله بن حسن کیست و مولد و منشأ او کجا بوده است؟ فرض این مقاله درباره مولد نصرالله این است که قریه‌ای به نام نافچ، در نزدیکی اصفهان که امروز در استان چهارمحال و بختیاری قرار دارد، مولد این حروفی معتقد بوده است؛ پس نصرالله بن حسن به واسطه نزدیکی به مرکز علوم عصر ایلخانی و تیموری، یعنی اصفهان، به آن شهر کوچ کرد و در آنجا تحصیلات خود را ادامه داد.

روش پژوهش توصیفی تحلیلی و با تمرکز بر نمونه پژوهی است. هدف پژوهش این است که با تکیه بر اطلاعات و اسناد مکتوب و با تمرکز مشخص بر دو نسخه خطی *خواب‌نامه* و *مخزن‌الرموز*، به شناخت نسبی از نصرالله بن حسن و نسبت او با فضل‌الله حروفی دست یابد.

پیشینه پژوهش

منابع بسیاری بر ساختار فرقه حروفیه و حیات بانی آن، فضل‌الله نعیمی استرآبادی، تمرکز کرده‌اند و درباره آنها پژوهش‌های درخور توجهی انجام شده است. در این میانه هلموت ریتزر را باید از افراد پیشگام در حروفی‌شناسی بدانیم. نوشته‌های او در گزارش احوال فضل‌الله نعیمی و فرقه حروفیان مرجعی معتبر است. پیش از هلموت ریتزر شرق‌شناسی دیگر به نام کلمان آمو هواری (Clement Imbaut Huar) در کتابی به نام

این مسئله به‌وضوح هویداست.

نویسندگان مقالات دانشنامه‌ای در ایران نیز بر همین منوال، با تکیه بر آثار ذکرشده و با بررسی برخی نسخ خطی این فرقه، کوشیده‌اند جریان فکری فضل‌الله استرآبادی و پیروان او را در ایران دوره تیموری نشان دهند. اکبر ثبوت نویسنده مدخل حروفیه در دانشنامه جهان اسلام از آن جمله است (نک: ثبوت، ۱۳۸۷: ذیل حروفیه؛ قراگوزلو و لاجوردی، ۱۳۹۱: ذیل حروفی).

در سال‌های اخیر، پژوهشگران ترکیه‌ای برای معرفی فرقه حروفیه و نحوه اثرگذاری آنها بر فرقه بکتاشیه، پس از مهاجرت تاریخی به آسیای صغیر، کوشش‌هایی کرده‌اند. از آن میان باید به دو کتاب *حروفیه، تاریخ، عقاید، عبادات، قیامت...* اثر فاتح اسلو ار و *حروفیه، تاریخ و عقاید* اثر شهزاد بشیر اشاره کرد. این دو کتاب نیز استنادات خود را برپایه پژوهش‌های ریتز، هوار و گولپینارلی که خود از وامداران ریتز و هوار است، بنا نهاده‌اند و جالب اینجاست که همگی در بیان بدایت احوال نعیمی استرآبادی به گزارش نصرالله بن حسن نافجی در رساله *خواب‌نامه استناد کرده‌اند*. خطاهای روش‌شناختی و اشتباهاتی به ویژه در پژوهش فاتح اسلو ار دیده می‌شود که جای بررسی و نقد آن را باز گذاشته است؛ از آن جمله باید به خلط دو شخصیت نصرالله بن حسن و اسحاق حروفی و یکی دانستن آنها، به پیروی از گولپینارلی، اشاره کرد (نک: اسلو ار، ۱۳۹۴: ۵۰)؛ در حالی که به گواه پژوهش‌های عدیده‌ای که در متون حروفیان صورت گرفته است، این دو شخصیت‌های مجزایی هستند که نصرالله بن حسن در آغاز کار فضل‌الله با او بوده و اسحاق پس از مرگ فضل‌الله رشته امور را به دست گرفته و رسائلی هم درباب عقاید حروفیه به گویش استرآبادی تحریر

مجموعه رسائل حروفیه، به فضل‌الله استرآبادی و جریان فکری او توجه کرد. هوار در این کتاب، متونی از حروفیان را با نام‌های *هدایت‌نامه*، *محرم‌نامه*، *نهایت‌نامه*، *اسکندرنامه* و چند رساله دیگر معرفی کرد و در تحلیل‌هایی کوتاه، آنها را از منظر جریان‌شناسی حروفی بررسی کرد.

رضا توفیق این مجموعه را در سال ۱۹۰۹م ترجمه کرد و در مطبعه بریل در لیدن هلند چاپ کرد. صادق کیا، استاد دانشگاه تهران، به این مجموعه توجه کرد و ضمن کشف پاره‌ای خطاها در ترجمه *محرم‌نامه*، دریافت این رساله باوجود خطاهایی که در کتابت و ترجمه دارد، پُر از واژه‌های زبان قدیم استرآباد است؛ بر همین اساس، کتاب *واژه‌نامه گرگانی* را با تمرکز بر رساله‌های حروفیه، یعنی *محرم‌نامه* و *جاودان‌نامه* و *هدایت‌نامه*، نوشت که به گویش قدیم استرآبادی بودند و در سال ۱۳۳۰ش در سلسله انتشارات دانشگاه تهران چاپ کرد (نک: کیا، ۱۳۳۰: ۹ به بعد).

علی میرفطروس نیز با بررسی منابع شناخت فرقه حروفیه، مقالاتی در مجله ایران‌شناسی منتشر کرد که برای شناخت سیر مطالعاتی و پژوهشی فرقه مذکور مفید است. کتاب *حروفیه در تاریخ اثر یعقوب آزند* از منابع پژوهشی ممتاز برای شناخت این فرقه است. در تمام پژوهش‌های جدیدی که درباره حروفیه یا آثار آنها منتشر شده است، ریتز و هوار از منابع اصلی به شمار می‌آیند. در سایر منابع پژوهشی نظیر مقاله «*نوشته‌های حروفیان*» اثر ادوارد براون و نیز پژوهش‌های عبدالباقی گولپینارلی درباره حروفیان، به‌ویژه مقاله *ممتع* او در دایره‌المعارف اسلام (*Golpinarli*، ذیل: *Fadl Allah Hurufi*)، تکیه بر اطلاعاتی است که از بررسی متون و دست‌نویس‌های فارسی، عربی و ترکی حروفیان به دست آمده است و

کرده است.

ایران به فعالیت‌های مذهبی خود ادامه دادند. کار فضل‌الله با قتل او به دست میرانشاه و سوزانده شدن سرش به دست تیمور پایان یافت (نک: السخاوی، ۱۹۹۲: ۱۷۳/۶). گفته‌اند فضل‌الله از مرگ خود و کیفیت آن خبر داده بود و مریدان این را از کرامات او می‌دانستند (نک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ۴۳۶۵/۷). پس از فضل‌الله ارشاد مریدان حروفی برعهده خلیفه او، عمادالدین نسیمی گذاشته شد که به‌قولی داماد فضل‌الله نیز بود (نک: محرابی، ۱۳۷۰: ۶۷).

نصرالله بن حسن نافجی

نصرالله بن حسن علی بن مجدالدین حسن نافجی، ندیم و گزارش‌نویس فضل‌الله حروفی، از رئیس‌زادگان قریه‌ای به نام نافج بوده که گویا در کودکی بیماری مفاصل عارض او شده و همواره از درد پا می‌نالیده است؛ به همین علت از کشاورزی که شغل پدری‌اش بوده، معاف شده و در خانه ضمن مطالعه آثار ادبی و عرفانی، علوم مقدماتی را فرا گرفته است. آن گونه که در رساله *خواب‌نامه* در بیان حال خود می‌گوید، در چهارده‌سالگی به خط خود کتاب‌های *کیمیای سعادت* و *منطق‌الطیر عطار* را کتابت کرده است. نصرالله که در آغاز جوانی برای تکمیل معارف به اصفهان رفته، ضمن توجه به آثار صوفیه، کتاب *عوارف‌المعارف* شیخ‌سهروردی و آثار محمد غزالی را بسیار پیش چشم داشته است.

نصرالله می‌گوید که در اصفهان به دولت‌پای‌بوس کامل مکمل هادی طوایف‌المسلمین، فضل‌الله استرآبادی نائل شده است. به تصریح منابع تاریخی، فضل‌الله نعیمی در حدود سال ۷۷۲ق/۱۳۷۰م در اصفهان بوده است (نک: آژند، ۱۳۶۹: ۱۴) و این همان زمانی است که در مسجد طوقچی مسکن گرفته و به تعبیر خواب و ارشاد عوام روی آورده است.

باید به شناخت نداشتن درست شهزاد بشیر از نصرالله بن حسن اشاره کرد؛ باوجود صراحت فراوانی که در متون پژوهشی پیش از بشیر درباره نام نصرالله وجود داشته، او را نصرالله نجفی معرفی کرده و نافجی را تصحیفی از نجفی دانسته است (نک: بشیر، ۱۳۹۹: ۴۵). به‌طور قطع در نقدی که بر این پژوهش‌ها نوشته خواهد شد، اشکال‌ها و حسن‌های دو پژوهش اخیر گوشزد می‌شود. آنچه در پژوهش حاضر مد نظر نگارنده است، معرفی نسخه‌ها و رمزگشایی برخی مجهولات مرتبط با آنها، به‌ویژه مولد و منشأ نصرالله بن حسن نافجی، است.

بحث و بررسی

میرزا فضل‌الله استرآبادی

فضل‌الله بن ابی‌محمد عبدالرحمن الحسینی جلال‌الدین الاسترآبادی التبریزی متخلص به نعیمی، صاحب رساله *جاودان کبیر*، متولد ۷۴۰ یا ۷۴۱ق/۱۳۳۹ یا ۱۳۴۰م. و متوفای ۷۹۶ق/۱۳۹۴م (نک: اسماعیل‌پاشا، ۱۹۵۱: ذیل فضل‌الله الحروفی؛ سامی، ۱۳۱۶ق، ۶/ذیل نعیمی) و معروف به سیدحلال‌خور. او از مؤثرترین شخصیت‌های جریان‌ساز دینی و مذهبی در سده هشتم قمری و پیشوای فرقه حروفیه، از فرق تصوف علوی، است. فضل‌الله نعیمی با بدعتی که در قرن هشتم در تصوف گذاشت و آیینی که در طریقت بنا نهاد، پیروان کثیری در ایران و آسیای صغیر پیدا کرد. پیروانی که تا سال‌ها آموزه‌های او را تعلیم می‌دادند و از او در مقام پیر و هادی مکمل (نک: جعفریان، ۱۳۷۸: ۲۵۹) یاد می‌کردند.

این گروه باوجود فشارهای سیاسی و حکومتی، چه به‌صورت آشکار در آسیای صغیر و چه با تکیه بر اصل تقیه در آذربایجان، خراسان و نواحی مرکزی

دیدار نصرالله بن حسن نافجی با فضل الله نیز در همین زمان رخ داده است. نصرالله بنا به آنچه خود نوشته، در آن زمان حدود بیست سال داشته و با عنایت به تاریخ تولد فضل الله (۷۴۰ یا ۷۴۱ ق)، نصرالله به احتمال حدود دوازده سال از فضل الله کوچک تر بوده است.

نصرالله در چند صفحه آغازین رساله *خواب نامه* به زندگی شخصی خود اشاره های گذرایی کرده و نیز در لابه لای این رساله از روستای نافج و احوال شخصی خود سخنانی به میان آورده است. این مقدار اطلاعات از زندگی نصرالله چشمگیر نیست؛ ولی برای روشن شدن زوایای حیات یکی از شخصیت های مؤثر فرقه حروفیه بسیار ذی قیمت است. گفته اند فضل الله در وصایای خود تعدادی از یارانش را در حکم جانشینان و خلفای خود در نواحی مختلف ایران و آسیای صغیر برگزیده بود (نک: ذکاوتی قراگوزلو و لاجوردی، ۱۳۹۱: ذیل حروفی).

غیر از آنچه در *خواب نامه* آمده است، از نصرالله و فعالیت های عقیدتی او اطلاعاتی در دست نیست و ما نمی دانیم که آیا او به مرتبه خلافت فضل در جایی رسید یا نه؛ اما وجود *خواب نامه* (تحریر ۸۲۷) و مثنوی *مخزن الرموز* (تحریر ۸۲۵) که رموز آیین حروفی را به زبان شعر گزارش کرده است، نشان می دهد نصرالله دست کم تا سال ۸۲۸ ق/ ۱۴۲۵ م زنده بوده و آیین حروفی را تبلیغ می کرده است.

در پژوهشی که عبدالباقی گولپینارلی در مقدمه فهرست متون حروفیه کرد، از نصرالله بن حسن و دو رساله مهم او، *خواب نامه* و *مخزن الرموز*، اثری نیست. با وجود اینکه در این فهرست، متون حروفی محفوظ در کتابخانه مولانا در قونیه آمده اند، نسخه شماره ۱۶۴۴/۲ که مخزن الرموز نصرالله است، نادیده گرفته شده است. اطلاعاتی که گولپینارلی درباره زندگی فضل الله می دهد، از رسائل گوناگون حروفیه، از جمله

خواب نامه سیداسحاق و خواب نامه خود فضل الله گرفته است. در بسیاری از نمونه ها نیز گزارش او با گزارش نصرالله از آغاز فعالیت های عقیدتی فضل الله، به ویژه در اصفهان، مشابهت دارد؛ ولی در فهرست گولپینارلی به نصرالله بن حسن نافجی و رساله او هیچ اشاره ای نشده است. هر جا هم به *خواب نامه* استناد کرده، منظورش *خواب نامه* سیداسحاق یا *خواب نامه* فضل الله بوده است (نک گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۶۱، ۳۶، ۲۸، ۱۵، ۱۴، ۱۰، ۵).

در متون حروفی تعدادی *خواب نامه* و *نوم نامه* موجود است که هر کدام به دوره ای از زندگانی فضل الله مربوط است و نوشته خود او یا یاران او هستند. *خواب نامه* نصرالله بن حسن نخستین اثری است که بدایت حال فضل الله را بررسی می کند و همان طور که ریتز اشاره کرده است، معتبرترین سند برای شناخت دوره آغازین دعوت فضل الله به آیین جدید است.

زادبوم نصرالله بن حسن نافجی

نصرالله بن حسن نافجی زاده روستایی به نام نافج (امروزه: نافج) بوده است. این روستا اکنون در پانزده کیلومتری شمال غرب شهرکرد، مرکز استان چهارمحال و بختیاری، واقع شده است. نصرالله بن حسن نافجی (۷۵۲ تا ۸۲۸ ق) و *خواب نامه* او سندی معتبر برای نشان دادن قدمت روستای نافج/نافج هستند. در منابع جغرافیایی و تاریخی و سفرنامه ای قدیم، نامی از نافج یا نافج به میان نیامده است. در بحث سکونت اهالی در این روستا، قدیمی ترین اسناد به دورانی فراتر از صفویه بر نمی گردد؛ برای مثال سنگ قبری در یکی از حسینیه های نافج موجود است که متن آن چنین است: «وفات المرحوم السعید الواصل الی رحمه الله تعالی خوبان بنت عنایت فی شهر ذوالحجه سنه ۱۰۸۲». به استناد متن این سنگ قبر که قواعد

درگاه‌المنیب صدرالدین علی الطیب به سعی بنده راجی حیدر نافجی فی سنه اربع و خمسين و ثمنمانه». براساس اطلاعات خواب‌نامه، نتیجه می‌گیریم که این قریه در قرن هشتم قمری بسیار آباد بوده است. از عبارات زیر نیز به آبادانی و رونق اجتماعی اقتصادی این قریه پی می‌بریم:

«این فقیر شبی در خواب دید که در قریه نافج که وطن اصلی این ضعیف است، در خانه رفتی به پای نردبانی و آواز کردی که گاو من بر این بالاست به زیر آورید. از بالا جواب دادند که گاو تو چهار دست حنا بسته است و هشت درم به حنا داده‌ایم» (خواب‌نامه: ۵۲). «این درویش در خواب دید که بر بام مسجدی بودمی در قریه نافج و رحلی پیش من نهاده بودی و قرآن در رحل بودی به خط خوب نوشته و جدول لاجورد کشیده به جلد نو و سوره یوسف واکرده و می‌خواند» (همان: ۵۶). «این فقیر حقیر در سن هشت‌سالگی تخمیناً در خواب چنان دید که لب چشمه آب صافی به‌غایت شفاف که در قریه نافج بر طرف دست راست و معروف به چشمه قلندر بود، به روی دکانچه‌ای استاده بودی» (همان: ۷۱).

«در خواب دیدم شبی بر دیوار باغچه‌ای بودم در قریه نافج آن دیواری که از طرف قبله بود از درون این باغچه آوازی به‌غایت لطیف و خوش به گوش من آمد» (همان: ۷۳). «در باغچه‌ای که خاصه این کمینه فقر است در قریه نافج درخت کهنه قدیمه بود و از غایت کهنگی مجوف شده، در پای آن درخت حضرت رسالت را دیدم در خواب که نشسته بودی و حضرت صاحب تأویل در پیش او نشسته و با هم بحث در میان داشتندی» (همان: ۷۵). «همچنین شبی در خواب دیدم در قریه نافج از کنار چشمه‌ای که در اندرون قریه است، من چندگاهی بگذشتمی ابراهیم

تذکیر و تأیید را هم درباره متوفی رعایت نکرده است و خطای نگارشی نیز دارد، ذوالحجه/ذی الحجه، قدمت سکونت در قریه نافج به عصر صفوی می‌رسد. بیش از این اطلاعی در دست نیست و بیشتر تاریخ‌نگارانی محلی به علت وجود این سنگ قبر و کتیبه امامزاده علی اکبر، سابقه این روستا را نهایت، دوره صفوی می‌دانند.

خواب‌نامه نصرالله بن حسن قدیمی‌ترین منبعی است که نامی از نافج در آن آمده است. پس از آن در سال ۸۵۴ق، در کتیبه سردر خانقاه نصرآباد اصفهان اشاره‌ای به نافج دیده می‌شود؛ آنجا که شخصی به نام حیدر نافجی در تعمیر بنای خانقاه نصرآباد مشارکت کرده و گویا معمار آن بنا بوده است. نصرآباد که از قرای معروف اصفهان بوده، امروز به یکی از محلات این شهر بدل شده است. مهدوی در گزارش خانقاه نصرآباد می‌نویسد: «خانقاه شیخ ابوالقاسم نصر امین، عارف مشهور، در این قریه قرار دارد. در جنب آن خواجه صدرالدین علی طیب که در سال ۸۵۵ مدرسه هابی بنا کرده که فعلاً به تکیه میان ده مشهور است و قسمت عمده کاشی‌های آن ریخته و از بین رفته و از آنچه باقی مانده، میرزا طاهر نصرآبادی که خود از احفاد خواجه صدرالدین است، از آنها نام برده و گوید: آثار پدید است و در باقی مانده کاشی‌ها نام بانی مدرسه، یعنی صدرالدین علی طیب و نام سازنده بنا (حیدر نافجی) و سال ساختمان آن ۸۵۵ و نویسنده کتیبه، اشرف‌الدین سلطانی، باقی مانده است. از خطوط کتیبه پیداست که خواجه صدرالدین، بانی مدرسه، شیعه امامی بوده و احتمالاً مدرسه وقف بر طلبان شیعه بوده است» (مهدوی، ۱۳۸۶: ۲۶۲).

در متن کتیبه آمده است: «بنای این خانقاه که مزار شیخ است، احداث نمود در زمان خلافت سلطان جهان پناه... خلدالله ملکه و سلطانه از خاص مال خود بنده

خلیل‌الله صلوات‌الله و سلامه علیه را دیدم روی در من کرده، بیامدی و هر دو دست من بگرفتی با قد بلند و ریش به‌غایت سفید روی سرخ نورانی» (همان: ۷۸). «جوانی بود در قریهٔ نافج حضرت‌شاه نام صباحی بامدادی پیش این فقیر آمدی و گفت من دیشب در خواب دیدم که کس با من گفتی چه نشسته‌ای؟ مهدی آخرالزمان به مهمانی فلان کس آمده است و خلق کثیر آنجا حاضرند» (همان: ۸۴).

براساس قرائنی که نصرالله‌بن‌حسن نافجی در خواب‌نامه نشان داده و اشاراتی که به سرچشمهٔ زاینده‌رود، محلات مختلف اصفهان، شهرهای اطراف اصفهان، مسیرهای منتهی به اصفهان و شهرها و روستاهای سر راه کرده و همچنین با توجه به اشاراتی که به موقعیت اقلیمی روستای خود کرده است، نافج یا نافج به احتمال بسیار همین شهری است که امروز در نزدیکی شهرکرد واقع است.

با توجه به گزارش نصرالله‌بن‌حسن نافجی از مسجد قدیم، درخت کهن‌سال، چشمهٔ قلندر و حال و هوای روستا روشن است که نافج روستایی آباد و باقدمت بوده و برای اهل این روستا، معارف و علوم زمانه غریب نبوده است. وقتی کودکی علیل در خانه نشسته و از کیمیای سعادت و منطق‌الطیر عطار رونویسی کرده یا منابع اصلی عرفان و ادبیات را پیش روی داشته است، روشن است که در روستای او مردمی اهل فضل و علم هم بوده‌اند. مردمی که موضوعات ادبی و عرفانی برای آنها ناآشنا نبوده است؛ همچنین از قرائن هویدا است که این روستا از نواحی شیعه‌خیز و پایگاه برخی فرق تصوف بوده است.

خواب ارزش آن‌ز صوفی ۶

رؤیاهای و خواب‌ها یا به تعبیر صوفیان منامات، نزد

فِرَقْ مخلف تصوف اعتبار بسیاری دارد. اثری که داستان حضرت یوسف^(ع) و تعبیر خواب او در باورهای صوفیه گذاشته، باعث شده است خواب و تعبیر خواب را یکی از مراتب کشف و شهود بدانند و از آن برای گشودن رموز عالم بهره ببرند. داستان خواب حضرت ابراهیم^(ع) و مأمورشدن به ذبح فرزند نیز از سرچشمه‌های توجه صوفیه به کرامات منطوی در منامات بوده است. بخش درخور توجهی از متون معتبر صوفیه به بیان اعتبار منامات، درجه‌بندی آنها، ارزش و جایگاه تعبیر خواب و به‌ویژه گزارش منامات رسول^(ص) اختصاص دارد (نک: قیصری، ۱۳۷۵: ۶۸۶؛ خوارزمی، ۱۳۶۸: ۲۶۹/۱؛ پارسا، ۱۳۶۶: ۲۱۴؛ جامی، ۱۳۷۰: ۵۲؛ سعیدالدین فرغانی، ۱۳۷۹: ۲۳۶؛ غزالی، بی تا: ۴۱/۱۳ و ۱۳/۱۶ و ۱۸).

نزد صوفیه خواب از جنس وحی و الهاماتی است که بر قلب سالک صادق وارد می‌شود؛ بنابراین تعبیر آن نیز خود علمی است که سررشتهٔ آن را به غیر ایشان نداده‌اند. مولانا در بیانی تمثیلی، علم به رؤیا و دانش تعبیر منامات را این‌گونه شرح داده است: «رؤیا خواب‌های عاشقان و صادقان است و تعبیرش در آن عالم پدید شود بلکه احوال جمله عالم خوابی است تعبیرش در آن جهان پدید شود...؛ همچنین احوال عالم را که گفتیم خوابی است که اَلدُّنْيَا كَحُلْمِ النَّائِمِ تعبیرهاش در آن عالم دیگرگون باشد که به این نماند آن را معبر الهی تعبیر کند؛ زیرا بر او همهٔ مکشوف است چنانکه باغبانی که به باغ درآید در درختان نظر کند بی آنکه بر سر شاخه‌ها میوه بیند حکم کند که این خرماست و آن انجیر است و این نار است و این امروز است و این سیب است» (مولانا، ۱۳۶۹: ۱۰۰ و ۱۰۱). براساس نظر مولانا، علم تعبیر رؤیا بر کسی مکشوف است که صفات منزّه داشته باشد و از هوای نفسانی و پلیدی‌های حیوانی مبرا باشد.

«علم تعبیر و تأویل فنی است که از خدای متعال جایزه به شخص تارک هوای نفس داده می‌شود؛ چنانکه داستان یوسف صدیق در قرآن و ابن سیرین معلوم است» (حسن‌زاده آملی، ۱۳۷۸: ۱۷۲). ملامحسن فیض کاشانی در *موجه‌البیضا* توجه به معنای خواب و گریز از صورت‌گرایی در تعبیر خواب را شرط مصیب‌بودن معبر می‌داند و معتقد است خواب رمزی است از عالم بالا؛ پس باید پوست آن را کنار نهاد و به مغز معانی متوجه شد. از نظر ملامحسن تعبیر خواب سراسر مثال است (نک: عارف، ۱۳۷۲: ۵۸/۷).

در گفتمان صوفیان، با استناد به آیات و احادیث و اخبار، موضوع تعبیر رؤیا صورتی مکتبی و مدرسی یافت و با نام علم، به متون آنها وارد شد. «و العلوم الشرعیة هی تسعة أنواع: أولها: علم التزیل و ثانیها علم التأویل و ثالثها علم الروایات و الأخبار و رابعها علم الفقه و السنن و الأحکام و خامسها علم التذکار و المواعظ و التصوف و سادسها علم تأویل المنامات» (قطب‌الدین لاهیجی، ۱۳۷۸: ۱/۱۳۲؛ نیز نک: کاشانی، ۱۳۸۴: ۱۷۹).

خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی

ریتر در پژوهش خود برای *خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی* ارزش بسیاری قائل است. او معتقد است اشارات این رساله به دوران شکل‌گیری شخصیتی فضل‌الله و نیز اقامت او در اصفهان، پژوهش‌کننده را به زوایای پنهان این فرقه رهنمون می‌سازد (ر.ک: ریتر، ۱۳۴۱: ۳۳۲). اتوره رُسی (Ettore Rossi) دست‌نویس *خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی* را در کتابخانه و موزه سلطنتی واتیکان یافت و آن را در اختیار ریتر قرار داد. ریتر در بررسی سریع و اجمالی این نسخه، آن را از منابع ممتاز شناخت فرقه حروفیه دانست و بخش‌هایی از آن را

در کتاب *آغاز فرقه حروفیه* چاپ کرد. تا حدودی تمامی کسانی که در بیان احوال فضل‌الله استرآبادی از نصرالله‌بن حسن نافجی نقل‌قول کرده‌اند، عبارات و جملات نقل‌شده در کتاب ریتر را آورده‌اند و تا این تاریخ کسی به طور مستقیم به گزارش نصرالله دسترس نداشته است.

سعید نفیسی نیز در جلد دوم *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*، به نام یک حروفی معتقد به نام نصرالله‌بن حسن نافجی و کتاب او *خواب‌نامه* اشاره‌ای کوتاه می‌کند و می‌نویسد در این کتاب احوال فضل‌الله نعیمی استرآبادی درج شده است (نک: نفیسی، ۱۳۴۴: ۷۸۵).

دست‌نویس *خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن علی‌بن مجدالدین حسن نافجی* به شماره (Pers ۱۷۰۰۰۲) در کتابخانه و موزه سلطنتی واتیکان نگهداری می‌شود. این نسخه با ابعادی در حدود چهارده سانتی‌متر در هفت سانتی‌متر، رساله‌ای کوچک است به خطی نه‌چندان خوش که در نودوسه ورق شماره‌گذاری شده است. در حاشیه نسخه، جدول رسم شده و در هر صفحه آن ده سطر کتابت شده است. نام کاتب و تاریخ کتابت در متن یا در پایان نسخه نیامده است؛ اما در پشت نسخه این عبارت آمده است: «کتب الحقیق الفقیق حسن‌دده‌بن‌بالی دده غفرالله لهما».

با توجه به ارزش و اعتباری که خواب و علم تعبیر خواب نزد صوفیه داشت، خواب‌نامه‌نویسی همواره در کانون توجه بزرگان این فرقه بوده است. فرقه حروفیه از فرقه‌هایی است که به طور جدی بسیاری از آموزه‌های تربیتی خود را برپایه تعبیر خواب و رؤیا بنا کرد. براساس آنچه نصرالله‌بن حسن نافجی در *خواب‌نامه* خود از نعیمی استرآبادی روایت می‌کند، نعیمی علم تسلط بر ضمائر و سرائر را از خدای متعال دریافت کرده و بسیاری از مجهولات

احواله و حقی فی الدارین آماله که این کمینه فقیر در اوان طفلی و ایام صبا اکثر اوقات بر تحمل المی و رنجی ملازم بودی چون سن نه‌سالگی و ده‌سالگی رسید، در پای راست مفاصل پیدا کرد و چهارماه کمابیش به درد آن مبتلا بود» (خواب‌نامه: ۱).

نصرالله‌بن حسن نافجی پس از بیان مقدماتی در زندگی خود، از زندگی میرزافضل‌الله استرآبادی گزارش می‌دهد و نحوه آشنایی خود با او را بیان می‌کند. فضل‌الله که در زمان اقامتش در اصفهان و در دوران انقلاب احوال، اعتکاف در مسجد طوقچی (متن: توقچی) اصفهان را وجهه همت کرده بود، با کشف رموز خواب‌ها و نیل به مطالعه سرائر و ضمائیر بندگان خدا با توجه مردم روبه رو شد و هرکس از هر طرف برای دیدن او به مسجد مذکور می‌آمد. نصرالله بن حسن نافجی در این رساله گزارش تعبیر خواب‌های مریدان، هواداران و منکران را با بیان برخی جزئیات نوشته است؛ از جمله نام کسی که خواب دیده و نتیجه‌ای که پس از تأویل میرزافضل‌الله حاصل شده است.

وجه اعتقادی خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی

همان گونه که از سطرهای آغازین خواب‌نامه برمی‌آید، ارادت نویسنده به خاندان پیامبر^(ص) و اشاره مستقیم به «آل‌عبا»، از نشانه‌های روشن گرایش‌های شیعی در بین پیروان این فرقه است. فضل‌الله استرآبادی با تمسک به آموزه‌های شیعی و به‌ویژه با تکیه بر موضوع امام عصر، توجه بسیاری از شیعیان را در قرن هشتم قمری و پس از آن به خود جلب کرد. در تشیع این فرقه، به‌ویژه در مسئله امام‌زمان دانستن فضل‌الله، اشکال وارد است؛ اما این امکان وجود دارد که آنها را از این نظر صاحب مکتب بدانیم که نهضتی اعتقادی، برخلاف جریان حکومت تیموریان، در ایران

عالم بر او کشف شده بود. یکی از این مجهولات موضوع خواب بود که فضل‌الله با علم تعبیر رؤیا و صدق تعبیری که برای مریدان و مردم عادی و حتی منکران انجام داد، سبب‌ساز شگفتی یاران و معاندان شد.

صحت تعبیری که او از خواب کسان کرده است، با ذکر نمونه‌ها در خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی، نشان می‌دهد اعتقاد به مصیب‌بودن فضل‌الله در تعبیر رؤیا بسیار فراوان بوده است. البته نباید انکار کرد برخی از این گزارش‌ها ساختگی یا جهت‌دار باشند؛ اما وفور خواب‌نامه‌نویسی و فراوانی خواب‌نامه‌ها در گفتمان حروفیه نشان می‌دهد فضل‌الله و خلفای او در این شیوه چندان هم بیراهه نرفته‌اند. ارادت و اعتقاد نصرالله‌بن حسن نافجی به نعیمی استرآبادی باعث شد او به نگارش گزارشی از تعبیر رؤیاهای فضل‌الله دست بزند و سندی از یک نوع ادبی خاص، یعنی خواب‌نامه‌نویسی، از قرن هشتم قمری برجای گذارد.

نصرالله‌بن حسن در رساله خواب‌نامه از زندگی میرزافضل‌الله نعیمی گزارش‌های دقیقی در اختیار خواننده قرار می‌دهد. این گزارش‌ها به زمانی مربوط است که فضل‌الله در اصفهان به کار ارشاد عوام و تهذیب نفس مشغول بود. اقامت فضل‌الله در اصفهان از ۷۶۶ تا ۷۷۲ ق/ ۱۳۶۴ تا ۱۳۷۰ م به درازا کشید (نک: بشیر، ۱۳۹۹: ۳۷). خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن نافجی این‌گونه آغاز می‌شود:

«بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم و به‌نستعین‌سپاس و ستایش بی‌منتها پروردگاری را که آفریدگار ارض و سماست و ما بینهما و ما تحت‌الثری و درود بر سرور و سید انبیا محمد مصطفی و بر آل و اهل‌بیت او از آل‌عبا بر جمع تابعان ایشان از اولیا و اصفیا؛ اما بعد چنین گوید: اضعف‌الضعفا و چاکر و خادم فقرا نصرالله‌بن حسن‌علی‌بن‌مجدالدین حسن نافجی اصلح‌الله

به راه انداختند. بندهایی در خواب‌نامه نصرالله‌بن حسن وجود دارد که از ارادت حروفیان به امامان شیعه و در نتیجه، گرایش به اعتقادات ایشان نشانه‌های روشنی دارد؛ برای مثال باید به نمونه‌های زیر توجه کرد:

«...این کمینۀ فقیر در خواب دید شبی که در صحن مسجد کوفه ایستاده بودی، با وجود آنکه کوفه را ندیده است و از درونۀ او آواز آمدی که نصرالله بیا. این کمینۀ فقیر اندرون رفت. علی مرتضی آن حبیب خدا سلام‌الله‌علیه در آن درونه بر روی بوريا پشت باز خسییده بود به آواز بلند گفتی: نصرالله! می‌گویند که خدا را به نفس بشناس من می‌گویم که نفس را به خدا بشناس» (همان: ۵۲)؛ همچنین «شبی برخاستم و زمانی با خود بودم به جای آوردن او را و بعد از آن به خواب رفتم. بر صورت فضل الهی، حسین‌علی را سلام‌الله‌علیه دیدم که از حمام به در آمده بودی پا روی چون ماه شب چهاردهم و کفشی در پای داشتی و پشت پای مبارک او به‌غایت درخشنده و نورانی» (همان: ۸۱).

همچنین «این جوان را دیدم که در پی من به سرعتی تمام روان شد. من از هیبت او از پیش او بدویدم و در باغچه‌ای که از آن ما بود، در رفتم. دیدم که از پی من درآمد و نزدیک شد به من. با خود گفتم: که تو چرا می‌دوی؟ که این امام‌علی موسی الرضاست. بازگشتم به سوی او و در پایش افتادم» (همان: ۷۵) و «در خواب دیدم که شخصی گفتی که ای فضل‌الله رو واپس کن. من رو واپس کردم. قبه منور امام هشتم علی‌بن موسی الرضا سلام‌الله‌علیه در مقابل خود دیدم» (همان: ۱۱).

رجال اصفهان در خواب‌نامه

چنانکه گفته شد دوره نخستین زندگی فضل‌الله، تا پیش از اعلان آیین خویش و سفر به تبریز، در

اصفهان به چله‌نشینی و مراقبه نفس گذشت. بنا به گزارش نصرالله‌بن حسن نافجی، در زمان حضور فضل‌الله در اصفهان، رجال نامداری از این شهر برای تأویل خواب خویش به خدمت فضل می‌آمدند و از او تعبیر خواب می‌طلبیدند. در این میانه، نام‌هایی همچون افضل‌الدین ترکه اصفهانی، صدرالدین ترکه اصفهانی، سیدامیراحمد مشهور به امام اصفهانی، شیخ ابوالحسن بن شیخ ابراهیم دستجردی، شیخ‌علاء‌الدین جوزدانی، شیخ عیسی پسر شیخ‌نورالدین طهرانی (به احتمال تیرانی) و مولانامعین‌الدین شهرستانی دیده می‌شود. براساس گزارش نصرالله‌بن حسن نافجی، ارادت افضل‌الدین ترکه اصفهانی، از علمای نامدار اصفهان در سده هشتم قمری، به فضل‌الله درخور توجه است. افضل‌الدین ترک یا ترکه «از بزرگان حکما و متکلمین نیمه دوم قرن هشتم هجری و مصنف کتاب قواعد التوحید در فن کلام بوده است» (فقیه ایمانی، ۱۳۷۴: ۳۲۹). صابین‌الدین علی ترکه اصفهانی که بعدها به هواداری از حروفیان متهم شد و مجبور شد در رد این اتهام رساله‌های *نقشه‌المصدر* اول و دوم را بنویسد (نک: ترکه اصفهانی، ۱۳۵۱: ۱۶۷ و ۱۹۵)، نواده افضل‌الدین و از شارحان ابن‌عربی بود. از ملاقات افضل‌الدین متکلم با فضل‌الله حروفی درمی‌یابیم آوازه فضل در زمان اقامتش در اصفهان بسیار چشمگیر بوده و دایره تأثیرش بر خواص و عوام درخور اعتنا بوده است. گزارش نصرالله‌بن حسن نافجی از دیدار این دو نفر چنین است:

«در آخر روز خواجه عابد عالم منزوی حکیم موکه خواجه‌افضل‌الدین ترک که پدر خواجه‌صدرالدین بود به مجلس آن حضرت درآمد و گفت که به خواب، خدای تعالی را دیدم و با من خطاب کرد که: افضل من گنبدی برای تو می‌سازم اگر تمام نکنم مرا به خدایی مپرست. فرمودند: که این خواب بلندی است به‌غایت

چهارم حال و بختیاری، یاد کرده از قریه زیرکله و در جایی دیگر نیز از تیران گرون (متن: طهران گرون)، در پنجاه کیلومتری غرب اصفهان، نام برده است.

نصرالله بن حسن نافجی در ذکر یکی از سفرهای فضل الله نوشته است: «قدم در راه نهادم و به عشق تمام راه می سپردم و منازل طی می کردم تا به ولایت سمیرم که از اعمال لرستان است، رسیدم. اول زمستان بود ناگاه برفی تمام بیفتاد و مرا در آن موضع در بند کرد» (همان: ۱۰). در گزارش خوابی می گوید: «روزی به طهران گرون رسیدم به صحبت شیخ علاء الدین جوزدانی رحمه الله علیه، شبی در خواب حضرت رسالت را دید؛ ولی کیفیت آن به خاطر نیست» (همان: ۸۰)؛ «شامگاه به قریه اصفهان رسیدیم از ولایت زیرکله از اعمال لرستان در آن موضع شب به خواب دیدم که در مسجدی بودمی» (همان: ۸۰).

آن گونه که نصرالله بن حسن نافجی گزارش کرده، فضل الله استرآبادی مدتی در مسجد طوقچی اصفهان ساکن بوده و در آنجا ضمن عبادت، خواب مردمان را تأویل می کرده است:

«به اصفهان رسیدند و در مسجد توقچی مقام و منزل فرمودند. اول کسی که به حضور صحبت ایشان مشرف شد، آن صوفی چالاک دراک پرهیزگار بود آن صاحب اخلاق کریم نهاد مولانا معین الدین شهرستانی بود» (همان: ۱۵). نصرالله بن حسن نافجی درباره برخی محلات و نواحی اطراف اصفهان اطلاعات مختصری ارائه کرده است؛ از آن جمله است آنچه درباره دستگرد و چنجه (به احتمال دنبه فعلی) نوشته است: «این قریه دستجرد از ولایت اصفهان از ولایتی بود که آن را چنجه خوانند» (همان: ۲۸). دنبه و دستگرد دو قریه نزدیک به هم و در حاشیه زاینده رودند. در بیشتر منابع جغرافیای قدیم، از دنبه نامی برده نشده است و فقط در البلدان ابن فقیه آمده است: «زرن رود

خوبی. مبالغه فرمودند که البته تأویل می باید گفت. فرمودند: تأویل این خواب مناسب نیست گفتن که در این خواب درویشان را دخل تمام است، ظاهراً خودنمایی باشد. خواجه افضل الدین مبالغه کرد که البته می باید گفتن. فرمودند که: شما را در این نزدیکی به خاطر بوده است که کلاهی که این فقیر به دست خود دوخته باشد، طلب فرمایند. خواجه افضل الدین از جای برفت و در مشاهده آن حضرت متحیر بماند و اشک بر دیدگان آورد و گفت: بلی همچین ما را به خاطر بود. بفرمایید که کلاه بیاورند. در حال کلاه عصابه ای آوردند، بستند و بوسید و بر سر نهاد و همچنان دستار بسته بر بالای آن نهاد» (خواب نامه: ۳۳ و ۳۴).

حضور در مسجد طوقچی، ملاقات با رجال و علمای اصفهان، برخورداری از حمایت طبقاتی از صوفیان و مردم عادی و حضور ندیمانی همچون نصرالله بن حسن نافجی باعث شد فضل الله در موضوع تأویل، آوازه ای پیدا کند و در دوره دوم زندگی که از سال ۷۷۶ق/۱۳۷۴م به اعلان آیین جدید انجامید، بسیاری از موانع را پشت سر گذارد. گزارش هایی که نصرالله از ملاقات با علمای اصفهان نوشته است، درخور توجه اند و به طور قطع در محدوده این جستار نمی گنجند.

برخی اطلاعات جغرافیایی و اجتماعی خواب نامه

نصرالله بن حسن نافجی چندان که غرق در بیان تأویلات و خواب گزاری های فضل الله استرآبادی بود، به مسئله دیگری توجه نمی کرد. اطلاعاتی که از قلم او درباره نام مکان ها و افراد، بیرون آمده است، تابعی از رابطه فضل الله با آنهاست؛ برای مثال در جایی که گزارش سفر فضل الله به قصد زیارت کعبه را از زبان خود او بیان کرده، از سمیرم و در جایی که از سفر خود به روستایی در حوالی کوه رنگ، سرچشمه زاینده رود در

یخرج من قریه یقال لها بناکان یمر بقریه یقال لها درثم إلى قریه یقال لها دنبه؛ و تصب إلى هذه القریه میاه کثیره» (ابن فقیه، ۱۴۱۶ق: ۵۳۳).

از آنجا که رساله *خواب نامه* به دوره آغازین زندگی فضل‌الله مربوط است، از تعالیم حروفیه خالی است و چنانکه اشاره رفت، فقط در حکم منبعی برای شناخت احوال فضل‌الله شناخته می‌شود؛ به ویژه که در بخشی از این رساله شرح مهاجرت فضل‌الله از استرآباد و تلاش او برای زیارت بیت‌الله‌الحرام و سپس انقلاب روحی او و سفر او به توس برای زیارت امام هشتم شیعیان و مسکن‌گزیدن او در اصفهان، به‌روشنی گزارش شده است. در این گزارش‌ها گویی خود فضل‌الله است که با مخاطب سخن می‌گوید.

مخزن‌الرموز

علی محدث در سال ۲۰۰۴م کتابی را با نام *پانزده منظومه عرفانی ادبی فارسی و عربی در سلسله انتشارات دانشگاه اویسالا در سوئد منتشر کرد*. در این کتاب، منظومه *مخزن‌الرموز* از نصرالله‌بن حسن نافع‌جی معرفی شد. *مخزن‌الرموز* منظومه‌ای رمزی و عرفانی در بحر هزج، هم‌وزن لیلی و مجنون نظامی، در بیان اصول عقاید حروفیان است که در پژوهش علی محدث فقط ۱۷۲ بیت از آن نقل شده است. محدث در مقدمه کوتاهی که برای معرفی این مثنوی آورده، نوشته است: «از آنجا که نصرالله نافع‌جی از اصحاب فضل‌الله نعیمی، مؤسس حروفیه بوده، بنابراین *مخزن‌الرموز* او یک مأخذ بسیار مهم و دست اول در تفسیر عقاید حروفیه شمرده می‌شود و چنانکه ملاحظه می‌کنید شعرش ساده و روان است و چون مطالب خود را با تمثیل بیان کرده، آنها را به‌سادگی به خواننده تفهیم می‌کند. ناظم در هر بخشی نخست خطاب به ساقی ابیاتی سروده سپس رمزی از رموز را

آشکار و تفسیر می‌کند. به همین جهت کتاب خود را *مخزن‌رموز* نامیده است» (محدث، ۲۰۰۴: ۲۳۳).

مخزن‌الرموز در هفتاد و چهار برگ کتابت شده است و دوهزار و سی و شش بیت دارد. این دست‌نویس بدون تبویب و فصل‌بندی مشخصی است و در سال ۱۴۲۲/ق ۱۴۲۲م در بیان اعتقادات حروفی نوشته شده است. *مخزن‌الرموز* به خط تعلیق در قطع ده در پانزده سانتی‌متر، در شصت و دو ورق و هر ورق هفده سطر با جلد مقوایی، ترنج‌دار و لبه‌دار، بدون نام کاتب و محل کتابت نوشته شده است.

نسخه خطی *مخزن‌الرموز* در کتابخانه و موزه مولانا در قونیه نگهداری می‌شود. این مثنوی در بیان اعتقادات حروفیان است و براساس آنچه گفته شد، باید این‌گونه داوری کرد که نصرالله‌بن حسن نافع‌جی پس از ملازمت میرزا فضل‌الله در اصفهان، دنباله اندیشه و جریان فکری او را رها نکرده و به احتمال، همراه او به آذربایجان رفته است و می‌دانیم که دست‌کم تا سال ۱۴۲۸/ق ۱۴۲۵م، زمان نگارش *خواب نامه*، زنده بوده است.

در این مثنوی برخی واژه‌ها مانند واژه *الله* یا *فضل* به صورت رمزی با علائمی ویژه نگاشته شده‌اند و برای مطالعه آن باید این علائم را که به منزله الفبای استعاری حروفیان است، رمزگشایی کرد. در صفحه نخست این نسخه عبارت ذیل آمده است: «کتاب *مخزن‌الرموز* من تألیف المولی‌الاعظم مولانا نصرالله‌بن حسن نافع‌جی علیه‌الرحمه و المغفره». این مثنوی این‌گونه آغاز می‌شود:

بسم‌الله‌الرحمن‌الرحیم الحمدلله الذی خلق الانسان
و علمه البیان و الصلوه و السلام علی سیدنا محمد
مدینه العلم و العرفان و علی آله و صحبه ذوی‌الفضل
و الاحسان

ای والی ملک سرفرازی
سلطان سربیر عشق‌بازی

شسه بساز شکارگاه توحید
 عنق‌ای فـراز قـاف تفرید
 سـردفتر نامـه الهـی
 فـهرسـت کتـاب پادشـاهی
 خورشید سپهر حـق شناسی
 سرلشکر ملک بی‌هراسی
 جویـای رمـوز لایزالـی
 شـنگول طریـق لایـالی
 جویـنده رازهـای دینـی
 جویـای مسـائل یقینـی
 در نه قدمی به درک اسرار
 پر کن قدحی ز باده پیش آر
 تا من به نشاط چون درآیم
 درهـای رمـوز برگشـایم
 (مخزن‌الرموز: 1).

نصرالله در مخزن‌الرموز چند بار به طور خلاصه و به‌ضرورت شعری، از خود به اسم نصر نام می‌برد: ای نصر تو بر طریق دین باش منگر به رسوم و راه او باش (همان: ۷۹).

از فضل بگير و خوش فرو رو
 از نصر شکسته دل تو بشنو
 (همان: ۱۱۵).

ای نصر ز روی حق‌پرستی
 در دامن فضل حق‌دوستی
 نیکو زده‌ای نگاه می‌دار
 باشد که ز فضل حق خبردار
 (همان: ۱۲۱).

یا رب به غفوری و رحیمی
 یا رب به کلیمی و حلیمی
 کز نصر شکسته درگذاری
 مجموع گناه و زشت‌کاری
 (همان: ۱۲۳).

رساله مخزن‌الرموز نشان می‌دهد جریان فکری

فضل‌الله استرآبادی در اواخر قرن نهم قمری مکتبی، مدرسی و قاعده‌مند شد و تعالیم او با رساله‌های متعددی که در نام بیشتر آنها واژه نامه (جاودان‌نامه، خردنامه، هدایت‌نامه، نوم‌نامه، حقیقت‌نامه، عشق‌نامه و...) آمده است، به‌صورتی منسجم منتشر شد و این جریان به نهضتی مؤثر در تاریخ تفکر ایرانی تبدیل شد. در خلال این مثنوی، اشارات صریحی به احادیث نبوی و سخنان اولیای مذهب تشیع، به‌ویژه امیرالمؤمنین علی^(ع) دیده می‌شود. نصرالله‌بن‌حسن نافجی در چند جا کلام بزرگان دینی را سند گزارش اعتقادات خود قرار داده است. اصالت این جملات و عبارات محل تردید است؛ به‌ویژه که نحو کلام برخی از آنها به زبان عربی، در عصر اولیای یادشده، نسبت ندارد؛ اما برای تبیین عقاید فرقه حروفیه و گسترش اندیشه‌های فضل‌الله در بین هواداران، ابزاری بسیار مهم هستند. نصرالله‌بن‌حسن نافجی یک جا در حاشیه مخزن آورده است:

«و قال علی کرم‌الله وجهه جميع اسرار الله تعالى في الكتب المنزلة و جميع ما في الكتب المنزلة في القرآن و جميع ما في القرآن في الفاتحة و جميع ما في الفاتحة في بسم الله و جميع في بسم الله في نقطه باء بسم الله و أنا نقطه تحت الباء» (همان: ۲۶). این که حضرت علی را نقطه زیر باء دانسته است، در استمرار آموزه‌های فضل‌الله است که رموز کل وجود را منشعب از حروف و حروف را منحصر در ذات باری دانسته است. نصرالله بن‌حسن نافجی در پاره‌هایی از این مثنوی، کلام را با اشاراتی به ساقی و درخواست از او برای سقایت شراب ربانی تمهید می‌کند و از ساقی می‌خواهد او را مست کند تا بتواند اسرار را به زبان بیاورد؛ زیرا با چیرگی عقل مصلحت‌بین ممکن نیست این اسرار عظیم را به قید کتابت کشید.

از درد خمسار بی‌قارارم

ساقی قلدحی ز می بیارم
تا از سر بیخودی کنم طی
افلاک و بروج و هرچه در وی
از ثور فلک سُورُ و رُبایم
وز دلورسن فرو گشایم
در مجلس سرخوشی درآیم
رمز دگرت ز حق گشایم
(همان: ۴۴).

در باور حروفیان، عالم سراسر آیات الهی است و به بندکشیدن و رمزگشایی کردن بخشی از این آیات به واسطه ادراک زبانی و مقیدکردن آنها در قالب لفظ ممکن است. حروفیان که از پیروان سرّی‌پنداری حروف‌اند، برای اعداد نیز شأن و منزلتی والا قائل‌اند. در باور اینان دو مجموعه حروف الفبای پارسی و عربی که به ترتیب بیست‌وهشت و سی‌ودو حرف دارند، هرکدام استعاره‌ای از نظام آفرینش و مجموعه‌ای از رموز معرفت الهی هستند. ضرب و تقسیم بسیاری از حروف به حساب جمل به بیست‌وهشت یا سی‌ودو ختم می‌شود و این دو دسته حرف نیز در نهایت به نقطه امر «کن» و اصل مبدأ آفرینش منتهی می‌شوند. در مخزن‌الرموز، تأکید بر رمزگان عددی حرفی را به وضوح می‌بینیم. در این مثنوی، ربط بین عدد بیست‌وهشت (زبان عربی) با قرآن این‌گونه تبیین شده است که: قرآن که خدا به مصطفی داد/ از بیست و ز هشت حرف بنهاد (همان: ۴۸)؛ یا در جایی دیگر می‌گوید: قرآن که کتاب احمد آمد/ از بیست و ز هشت حرف آمد (همان: ۵۵)؛ همچنین درباره رابطه حروف با رکعات نماز، شکسته‌بودن و تمام‌بودن آن در سفر و حضر گفته است:

این است که گفت احمد پاک
آن شاه مخاطب به لولاک
آدم که خلیفه مطاع است
قدش به سما به شصت ذراع است
بر قلدوی است نماز احمد

هم بر عدد کلام ابجد
گه هفتده و یازده برآید
چون در حضور سفر درآید
گه هفتده و پانزده بیابایی
در جمعه و شنبه ار شتابی
گر زانک تو سرّ این بدانی
وین خط خدای خود بخوانی
بی شک برسد نمازت ای یار
البته به آسمان اسرار
(همان: ۳).

درک تمام معانی مندرج در رموز حروفیه امری دشوار است؛ حتی پژوهشگرانی همچون گولپینارلی نیز به صعوبت آن اقرار کرده و این رموز را به اعتقادات ابتدایی و جادویی نسبت داده‌اند (نک: گولپینارلی، ۱۳۷۴: ۱۸؛ نیز نک: ابن‌خلدون، ۱۳۸۲: ۱۰۵۳). در مخزن‌الرموز دو نوع رمزگان مشخص دیده می‌شود که یکی در حوزه واژه هاست و دیگری در حوزه خط. مخزن‌الرموز مانند بسیاری دیگر از متون حروفی، برای نام‌های ویژه و بسیاری از اصطلاحات درون‌مذهبی، رمزگان تصویری نیز دارد. در این متن هر جا به نام فضل یا فضل‌الله برمی‌خوریم، یک علامت می‌بینیم. این علامت که شباهت به حرف «ف» در الفبا دارد، رمز فضل‌الله است؛ همچنین برخی اعداد نظیر سی‌ودو و بیست‌وهشت و هفده نیز با علامت اختصاری نشان داده شده‌اند. به طور کلی مثنوی مخزن‌الرموز چنانکه از نام آن هویداست، مجموعه‌ای از رموز دیداری و شنیداری مربوط به آیین فضل‌الله استرآبادی و کلافی پیچیده از استعارات حروفیان است.

در میان فهرست‌هایی که براون، ریتز و گولپینارلی از آثار حروفیان ترتیب داده‌اند، از مخزن‌الرموز نصرالله بن حسن نافجی نامی دیده نشد. مخزن‌الرموز چنانکه آمد، کتاب رمزشناسی حروفیان و خواب‌نامه کتاب

از نزدیکان فضل‌الله استرآبادی بوده است و رساله‌
خواب‌نامه او منبعی برای مطالعه در زندگی و انقلاب
روحي فضل‌الله و نیز آگاهی از سير تحول اندیشه‌های
اوست.

در منابع تاریخی و جغرافیای تاریخی قدیم از
مولد نصرالله‌بن‌حسن نافجی، یعنی قریه نافج، نامی به
میان نیامده است. این موضوع باعث شده است که
بیشتر تاریخ‌نگاران و پژوهشگران درباره این روستا
آگاهی نداشته باشند و حتی کلمه نافجی را تصحیف
واژه‌ای دیگر، نظیر نجفی، بدانند. در این روستا
امامزاد های به نام سیدعلی‌اکبر وجود دارد که گویا این
امکان وجود دارد تاریخ بنای آن تا اواخر عصر
صفوی به عقب برگردد؛ همچنین چند سنگ قبر
تاریخی، سابقه این روستا و سکونت در آن را
در نهایت به قرن یازدهم قمری می‌رساند. غیر از اینها،
داستان‌هایی نیز بر افواه عموم شایع است که اعتماد به
آنها ممکن نیست.

آنچه برای نخستین بار در تاریخ مطالعات منطقه‌ای
و حتی ملی اهمیت می‌یابد این است که نویسند های
متعلق به این روستا در قرن هشتم قمری، با ذکر دقیق
نام‌های محلی و شرح درخور توجهی از روستای
نافج، سیر تکامل علمی و معرفتی خود را از این مکان
آغاز کرده است؛ به علاوه آثار او نیز به منابعی برای
شناخت یکی از فرقه‌های پرمزوراز تصوف ایرانی
تبدیل شده است. این شخصیت مؤثر حروفی نصرالله
بن‌حسن نافجی، از یاران و مریدان میرزافضل‌الله
نعیمی استرآبادی، است.

کتابنامه

۱. آزند، یعقوب، (۱۳۶۹)، حروفیه در تاریخ.
تهران: نی.
۲. ابن‌خلدون، عبدالرحمان‌بن‌محمد، (۱۳۸۲)،

تأویل‌شناسی آنهاست. در این میانه، نکته جالب توجه
این است که نصرالله‌بن‌حسن نافجی در بدایت حال
فضل‌الله با او بوده و نخستین آموزه‌های او را مکتوب
کرده است. در پایان نیز آخرین دستاورد نهضت
حروفی، یعنی نشانه‌شناسی آیینی حروفیان را در
مثنوی خود به نظم درآورده است. از نصرالله‌بن‌حسن
نافجی، غیر از این دو کتاب، اثری در جای دیگری
یافت نشد.

اینکه او همراه فضل‌الله اصفهان را ترک کرده و در
سلک خلفای این فرقه درآمده باشد، محل تردید
است؛ چون در وصیت‌نامه میرزافضل‌الله و آنجا که نام
خلفای خود را می‌برد، از نصرالله‌بن‌حسن نافجی نامی
نیست. در این باره بیان دو احتمال ممکن است: یکی
اینکه نصرالله از فضل‌الله جدا شده و در منطقه اصفهان
فرقه حروفی را تبلیغ کرده است؛ دیگر اینکه شاید در
تحولات فرقه‌ای، از فضل‌الله نامی دیگر گرفته و بدان
نام مشهور شده باشد که ما از آن اطلاعی نداریم. بیش
از این و پس از این هیچ اطلاعی از نصرالله‌بن‌حسن
نافجی در دست نیست و تصور کسانی که او را داماد
فضل‌الله دانسته و با خواجه‌اسحاق یکی گرفته‌اند، به
طور قطع باطل است.

نتیجه

دو متنی که در این پژوهش معرفی شدند، از
نویسند های حروفی به نام نصرالله‌بن‌حسن نافجی
هستند. از این دو متن یکی به آغاز نهضت حروفیان
مربوط است و دیگری با روزگار پس از کشته‌شدن
رئیس این جریان فکری پیوند دارد. در این دو متن،
اطلاعات تاریخی و جغرافیایی و اجتماعی درخور
توجهی از قرن هشتم و نهم قمری به دست می‌آوریم.
نصرالله‌بن‌حسن نافجی که نام او فقط در پژوهش
هلموت ریتر آمده است، به تصریح بیشتر پژوهشگران

- مقدمه ابن خلدون، ترجمه محمد پروین گنابادی، چ ۱۰، تهران: علمی و فرهنگی.
۳. ابن فقیه، احمد بن محمد، (۱۴۱۶ ق)، البلدان، مصحح یوسف الهادی. بیروت: عالم‌الکتب.
۴. اسلو ار، فاتح، (۱۳۹۴)، حروفیه، تاریخ، عقاید، عبادات، قیامت...، ترجمه داوود وفایی، تهران: مولی.
۵. اسماعیل پاشا البغدادی، (۱۹۵۱ م)، هدیه العارفین؛ أسماء المؤلفین و آثار المصنفین، استانبول: البهیة.
۶. اوحدی بلیانی، تقی‌الدین محمد بن محمد، (۱۳۸۹)، عرفات العاشقین و عرصات العارفین، به تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخر احمد، با نظارت علمی محمد قهرمان، ج ۷، تهران: مجلس شورای اسلامی.
۷. بشیر، شهزاد، (۱۳۹۹)، حروفیه، تاریخ و عقاید، ترجمه محمدرضا مرادی طادی، تهران: علم.
۸. پارسا، خواجه محمد، (۱۳۶۶)، شرح فصوص الحکم، تهران: دانشگاهی.
۹. ترکه اصفهانی، صابن‌الدین علی بن محمد، (۱۳۵۱)، چهارده رساله فارسی، به کوشش سیدعلی موسوی بهبهانی و سید ابراهیم دیباجی، تهران: رضایی.
۱۰. ثبوت، اکبر، (۱۳۸۷)، مدخل حروفیه در دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۳، تهران: بنیاد دائره‌المعارف اسلامی، ص ۸۳ تا ۸۷.
۱۱. جامی، عبدالرحمن، (۱۳۷۰)، نقد النصوص فی شرح نقش الفصوص، چ ۲، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۲. جعفریان، رسول، (۱۳۷۸)، تاریخ ایران اسلامی از یورش مغولان تا زوال ترکمانان، تهران: اندیشه معاصر.
۱۳. حسن زاده آملی، حسن، (۱۳۷۸)، مدال‌همم در شرح فصوص الحکم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۴. خواب‌نامه، نصرالله بن حسن نافجی، دست‌نویس شماره (Pers 170002) محفوظ در کتابخانه سلطنتی واتیکان.
۱۵. خوارزمی، تاج‌الدین حسین بن حسن، (۱۳۶۸)، شرح فصوص الحکم، چ ۲، تهران: مولی.
۱۶. ذکاوتی قراگوزلو، علیرضا و فاطمه لاجوردی، (۱۳۹۱)، مدخل حروفی در دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، چ ۲۰، تهران: مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
۱۷. ریتز، هلموت، (۱۳۴۱)، آغاز فرقه حروفیه، ترجمه حشمت مؤید، منتشر شده در فرهنگ ایران زمین، ش ۱۰.
۱۸. زرین‌کوب، غلامحسین، (۱۳۶۹)، دنباله جستجو در تصوف ایران، چ ۳، تهران: امیرکبیر.
۱۹. سامی، شمس‌الدین، (۱۳۱۶ ق)، قاموس الاعلام ترکی، ج ۶، استانبول: مهرا.
۲۰. السخاوی، محمد بن عبدالرحمن بن محمد، (۱۹۹۲ م)، الضوء اللامع لأهل القرن التاسع، ج ۱۲، بیروت: دار الجیل.
۲۱. سعیدالدین فرغانی، (۱۳۷۹)، مشارق الدراری؛ شرح تائیه ابن فارض، چ ۲، قم: تبلیغات اسلامی.
۲۲. عارف، سید محمد صادق، (۱۳۷۲)، راه روشن؛ ترجمه المحجّه البيضاء، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۳. غزالی، ابو حامد، (بی‌تا)، إحياء علوم‌الدین، بیروت: دارالکتاب العربی.
۲۴. فقیه ایمانی، مهدی بن محمد باقر، (۱۳۷۴)، تاریخ تشیع اصفهان از دهه سوم قرن اول تا پایان قرن دهم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۲۵. قیصری رومی، محمد داوود، (۱۳۷۵)، شرح فصوص الحکم، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۶. قطب‌الدین لاهیجی، محمد بن شیخ علی

موزه مولانا در قونیه.
۳۳. مشکور، محمدجواد، (۱۳۹۵)، فرهنگ فرق اسلامی. ج ۷، مشهد: آستان قدس رضوی.
۳۴. مولانا جلال‌الدین محمد بلخی، (۱۳۶۹)، کتاب فیه مافیہ، با تصحیحات و حواشی بدیع‌الزمان فروزانفر، ج ۶، تهران: امیرکبیر.
۳۵. مهدوی، مصلح‌الدین، (۱۳۸۶)، اصفهان دارالعلم شرق؛ مدارس دینی اصفهان، اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
۳۶. نعیمی استرآبادی، فضل‌الله، (۱۳۹۸)، کلیات اشعار فضل‌الله نعیمی استرآبادی، تصحیح و تحقیق محمد درزی، تهران: انتشارات موقوفات افشار با همکاری انتشارات سخن.
۳۷. نفیسی، سعید، (۱۳۴۴)، تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی. ج ۲، تهران: کتابفروشی فروغی.

38. Golpinarli, A. «Fadl Allah Hurufi», Encyclopedia of Islam, (New ed.), vol. III.

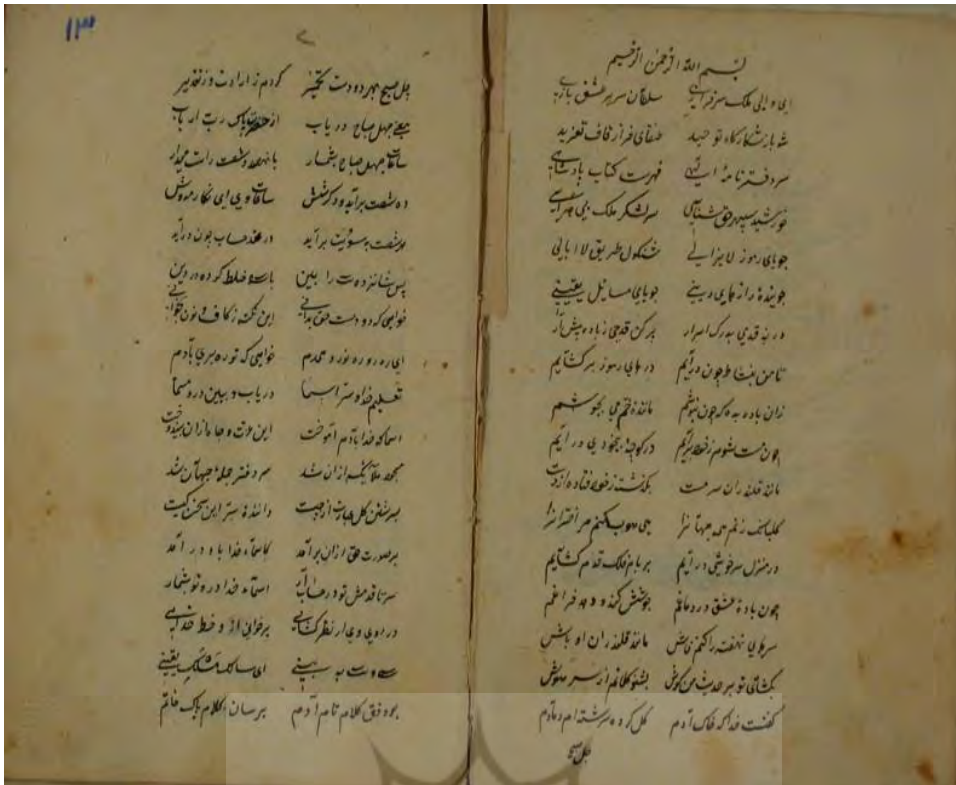
اشکوری دیلمی، (۱۳۷۸)، محبوب‌القلوب، به تصحیح سیدابراهیم دیباجی و حامد صدقی، ج ۲، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۲۷. کاشانی، کمال‌الدین عبدالرزاق، (۱۳۸۴)، تحلیه الارواح بحقائق الانجاح، به تصحیح علی اوجبی، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
۲۸. کیا، صادق، (۱۳۳۰)، واژه‌نامه گرگانی، تهران: دانشگاه تهران.
۲۹. گولپینارلی، عبدالباقی، (۱۳۷۴)، فهرست متون حروفیه، ترجمه توفیق. ه. سبحانی، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۳۰. محدث، علی، (۲۰۰۴م)، پانزده منظومه ادبی - عرفانی به فارسی و عربی، سروده پانزده شاعر پارسی، هندی، رومی و تازی، سوئد: دانشگاه اوپسالا.
۳۱. محرابی، معین‌الدین، (۱۳۷۰)، کلمه‌الله هی‌العلیا بانویی انقلابی از قرن نهم، کلن: رویش.
۳۲. مخزن‌الرموز. نصرالله‌بن‌حسن نافجی، دست‌نویس شماره ۱۶۴۴/۲ محفوظ در کتابخانه و پیوست

شکل ۱: سردر خانقاه نصرآباد.

شکل ۲: صفحه نخست خواب‌نامه.

شکل ۳: صفحه نخست مخزن الرموز.

